

ANKICA BRALIĆ PETKOVIĆ

Odjel za klasičnu filologiju

Sveučilište u Zadru

MILENKO LONČAR

izvanredni profesor u miru

Zadar, Republika Hrvatska

UDC: 347.961.1(497.583)“653“

O PISCIMA RANOSREDNJOVJEKOVNIH DOKUMENATA NA ISTOČNOJADRANSKOJ OBALI

Sažetak. – Kao što je poznato iz literature, posao ranosrednjovjekovnih javnih bilježnika počeo se u gradovima na istočnojadranskoj obali profesionalizirati u drugoj polovici XII. stoljeća, kad se istovremeno pojačala i pismena produkcija pa je i potreba za pisarima porasla. Profesionalizacija je vidljiva po tome što se u gradovima, prvo u Zadru pa u Splitu, Dubrovniku i Rabu, uočava djelovanje istih notara tijekom više godina pa i desetljeća. I njihov se naziv standardizira u obliku „komunalni notar“, a po društvenoj pripadnosti najčešće su crkvene osobe u rangu đakona. Nas je zanimalo prethodno razdoblje, od samih početaka zapisivanja u drugoj polovici IX. stoljeća do kraja XI., koje se dosta podudara i s političkom situacijom kad je Hrvatska pod vlašću domaćih vladara. No ispitivanje smo protegli i na prijelazno razdoblje, do kraja XII. st., kad su se nazivi i društvena razina bilježnika prilično ujednačili. Politički se Hrvatska tada nalazi pod ugarskom krunom, što je imalo utjecaja i na notarsku službu. U ovom smo radu pokušali sustavno pregledati način potpisivanja prvih notara-skriptora, statistički prikazati njihove titule, naslutiti ponegdje značajke društvenih odnosa, npr. između ugleda naručitelja i ugleda pisca dokumenta, zatim uočiti razvojne tendencije te izdvojiti pokoji element za eventualnu biografiju.

Ključne riječi. – notari, isprave, (rani) srednji vijek, srednjovjekovni latinitet, istočnojadranska obala

1. Uvod

Za poznavanje hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti jedan od najvažnijih izvora jesu diplomatske isprave.¹ Njihovi pisci međutim škrtu su se potpisivali, ponekad uopće nisu, ponekad golim osobnim imenom, a najčešće imenom i svećeničkim redom koji su stekli. Stoga zacijelo i nije bilo neke njihove podrobnije znanstvene obrade. Najviše

¹ Dokumenti korišteni u ovom istraživanju objavljeni su u: Stipišić, Jakov –Šamšalović, Miljen. *Diplomatski zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. I. Zagreb, JAZU (1967) = CD, I i Smičiklas, Tadija. *Diplomatski zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. II. Zagreb, JAZU (1904) = CD, II.

je u tom smislu učinio Franjo Rački, no on se ograničio samo na hrvatsku kraljevsku kancelariju.² Ostali autori davali su opće ocjene uz isticanje tek pojedinih zapisivača.³

Naša je pak namjera bila uzeti u obzir sve *potpisane*⁴ isprave s istočnojadranske obale, kako javne/vladarske tako privatnopravne, od početka zapisivanja do ustaljivanja notarske službe, i pokušati na temelju siromašnih indicija ipak donijeti neke zaključke. Budući da se razvitak notarijata nije odvijao jednakom dinamikom u pojedinim gradovima i na otocima, pregledane su sve isprave do kraja XII. st. kako bi se stekao točniji uvid u začetak djelovanja komunalnog notarijata i prijelazni period. Ukupno je zbrojeno sto pedeset i sedam listina: pedeset i šest iz države hrvatskih narodnih vladara te sto i jedna iz personalne unije s Ugarskom. Većina tih isprava na latinskom je jeziku, no devetnaest ih je ostalo sačuvano samo u talijanskim prijevodima, od kojih je devet iz države hrvatskih narodnih vladara, a deset⁵ iz nove države. U građi iz

² Rački, Franjo. „Hrvatska dvorska kancelarija i njezine izprave za vladavine narodne dinastije“. *Rad JAZU*, Knj. XXXV (1876), 1-49.

³ Šufflay, Milan. *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina. Povijest hrvatsko-ga notarijata od XI. do XV. stoljeća*. II. izdanje, Zagreb (2007); Stipišić, Jakov. „Razvoj splitske notarske kancelarije“. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 1 (1954), 111-123; Grbavac, Branka. „Svjedočanstvo o stvarnosti ili fikcija – zadarski notari između formulara i prakse“. *Acta Histriae* 19 (2001), 3, 393-406; „Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije – studije, službe, seobe između dvije obale Jadrana“. *Acta Histriae* 16 (2008), 4, 503-526; Grbavac, Branka. „Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12. do kraja 14. stoljeća“. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu (2010); Matijević-Sokol, Mirjana. „Splitski srednjovjekovni književni krug“. *Mogućnosti: književnost, umjetnost, kulturni problemi* 60 (2013), 7-9, 1-9.

⁴ Nepotpisani ili dokumenti nejasne provenijencije su sljedeći: 62 iz hrvatske države narodnih vladara (CD, I, br. 23, str. 30-33; 26, 36-38; 33, 48-49; 34, 49-50; 42, 59-60; 51, 69-70; 60, 82; 61, 83-84; 62, 84; 64, I. 87-88; 64, II. 89-93; 65, 93; 68, 96-97; 69, 97-98; 70, 98-99; 72, 100-101; 74, 102; 76, 103-104; 77, 104-105; 83, 114-115; 89, 121-122; 92, 124-125; 95, 129-130; 98, 132; 99, 132-133; 100, 133; 109, 139-141; 110, 141-142; 111, 142-143; 113, 145-146; 114, 146-147; 115, 147-148; 116, 148-153; 117, 153-154; 118, 154; 122, 155-158; 125, 160-162; 129, 166; 130, 167; 133, 169; 136, 171-179; 140, 181-182; 144, 184-186; 145, 186; 146, 186-187; 148, 187; 149, 188-189; 151, 191; 153, 192-193; 154, 193-194; 155, 194; 157, 196; 159, 198-199; 160, 199; 163, 203; 164, 203-205; 166, 206-207; 167, 207-208; 169, 209; 172, 211; 173, 211-213; 175, 214-215) i 64 iz personalne unije s Ugarskom (CD, II, br. 10, str. 15; 15, 18-19; 17, 20-21; 20, 23; 21, 24; 25, 27-29; 27, 29-30; 29, 31; 30, 31-32; 31, 32; 33, 33; 40, 40-41; 41, 42; 43, 44-45; 59, 60; 64, 63-64; 71, 68-69; 72, 69; 85, 88; 86, 89; 98, 102; 109, 116; 111, 117-118; 119, 124-125; 124, 128-129; 126, 130-132; 128, 133; 131, 135; 134, 138; 135, 138-139; 137, 140-141; 140, 142; 154, 158; 155, 159; 159, 163; 160, 163-164; 161, 164; 164, 166; 169, 170; 177, 179; 184, 188; 185, 189; 186, 190; 190, 194-195; 194, 198-199; 196, 201-202; 220, 236; 224, 239; 225, 240-241; 226, 241-242; 228, 242-243; 233, 249; 234, 249; 235, 250; 254, 270-271; 264, 281; 265, 282; 270, 287; 305, 324; 310, 333-334; 311, 334-335; 313, 338; 323, 348-350; 336, 363-364). Valja imati na umu da nisu svi dokumenti bez potpisa ujedno i prvotno nepotpisani, već su neki necjelovito sačuvani, a neki nejasna autorstva (npr. još i CD, I, br. 32, str. 46-48; 35, 51-52; 36, 53-54; 54, 71-72; 58, 78-79).

⁵ Sve bilježnika po imenu Sabacije, koji je djelovao uglavnom na splitskom području.

XII. st. veća pozornost posvećena je onim dokumentima koje nisu potpisali bilježnici (ukupno dvadeset i osam). Ti dokumenti pretežno prethode pojavi javnih notara, no sporadično se i dalje pojavljuje poneki drugačiji potpis. U sadržaj, razumljivo, ne ulaze dokumenti ugarske kancelarije koji ionako uglavnom nemaju potpisana pisara do pred kraj XII. st.

Pokušat ćemo u tim dokumentima provjeriti jesu li doista svi njihovi pisci pripadnici kleričkog staleža ili bi se za kojega mogla ostaviti otvorenom mogućnost da je po svom statusu svjetovnjak. Ispitat ćemo pretpostavku ima li suodnosa između ugleda auktora i ugleda pisca, pišu li isprave državnih, gradskih i crkvenih prvaka i najviše rangirani pripadnici crkvene hijerarhije, biskupi i opati. Uzet ćemo u obzir, ondje gdje je moguće, i način na koji je piscu ili pisaru povjerena zadaća sastavljanja listine.

2. Titule

Razvoj notarijata na prostoru istočnojadranske obale opisala je Branka Grbavac u svojem magistarskom i osobito doktorskom radu, pritom iznijevši povijest proučavanja notarske službe na našim prostorima. Nastavljajući se na njezine rezultate,⁶ ispitali smo detaljnije kako izgleda situacija do konca XI. st., odnosno do kraja hrvatske države narodnih vladara, a kakvo je stanje u XII. st.

Statistika izgleda ovako:

titula	oblik	vrijeme	broj	ukupno
svećenik	<i>presbyter</i> ⁷ / <i>prete</i> ⁸	1018., 1034., 1040., 1078., oko 1078., kraj XI. st. / 1050.-1060., 1078.	9	23
	<i>presbiter et monachus</i> ⁹	1070. x 5	5	
	<i>monaco et prete</i> ¹⁰	poslije 1020.	1	
	<i>presbyter capellanus</i> ¹¹ / <i>prete e capellano</i> ¹²	852., 1072. (?) / oko 1070.	3	
	<i>presbiter et cancellarius</i> ¹³	1068., 1076.-1078.	2	
	<i>presbiter et notarius</i> ¹⁴	1018.	1	

⁶ Grbavac, B. *Notarijat...*, 2010, 11-45.

⁷ CD, I, 55; 69; 74; 168; 169; 210.

⁸ CD, I, 94; 166; 183.

⁹ CD, I, 115; 117; 120; 120; 121.

¹⁰ CD, I, 61.

¹¹ CD, I, 6; 131.

¹² CD, I, 123.

¹³ CD, I, 112; 170.

¹⁴ CD, I, 56.

titula	oblik	vrijeme	broj	ukupno
	<i>sacerdos</i> ¹⁵	1078.	1	
	<i>sacerdos et notarius</i> ¹⁶	1036.	1	
	<i>diaconus</i> ¹⁷ / <i>diacono</i> ¹⁸	918., 1018., 1044., poslije 1090. x 3 / 1020.	7	
đakon	<i>diaconus atque notarius</i> ¹⁹	1023., 1033., 1071.	3	13
	<i>diaconus et capellanus</i> ²⁰	892.	1	
	<i>subdiaconus</i> ²¹	1050.-1055.	1	
	<i>archidiaconus</i> ²²	1092.	1	
	<i>episcopus Belgradensis</i> ²³	950. (?)	1	
	<i>episcopus supradicte ciuitatis (Zadar)</i> ²⁴	986. (?)	1	
biskup	<i>episcopus (Osor)</i> ²⁵	1018.	1	5
	<i>laderensis episcopus</i> ²⁶	1067.	1	
	<i>Cruatensis episcopus et aule regis cancellarius (dictator)</i> ²⁷	1069., 1070.	2	
	<i>cenobii beati... Chrisogonis abbas</i> ²⁸	1028.	1	
opat	<i>(tibi Falconi... scribere iubemus)</i> ²⁹	1060.	1	5
	<i>abbas sancti Bartholomei</i> ³⁰	1066/67.	1	

¹⁵ CD, I, 163.¹⁶ CD, I, 71.¹⁷ CD, I, 28; 54; 78; 195; 195; 195.¹⁸ CD, I, 59.¹⁹ *diaconi et notarii* (CD, I, 64); *diaconus atque notarius* (CD, I, 68); *diaconi et domini regis notarii* (CD, I, 124).²⁰ CD, I, 24.²¹ CD, I, 81.²² CD, I, 201.²³ CD, I, 41.²⁴ CD, I, 46.²⁵ CD, I, 57.²⁶ CD, I, 108.²⁷ CD, I, 114; CD, I, 119.²⁸ CD, I, 67.²⁹ CD, I, 86.

titula	oblik	vrijeme	broj	ukupno
	<i>habas sancti Stephani</i> ³¹	1080. (?)	1	
	<i>abbas ex coenobio sanctorum martyrum Sergii et Bachi</i>	1100.	1	

Iz tablice je vidljivo da se neke titule pojavljuju samostalno i u kombinaciji, a neke samo u kombinaciji. Samostalno se pojavljuju *presbyter* (*prete*), *sacerdos* i *diaconus* / *subdiaconus* / *archidiaconus*, dakle sve klerički redovi. Oznake službe, *capellanus*³², *cancellarius*³³, *notarius*, gotovo se nikad ne javljaju same, već uvijek uz neki klerički stupanj i uvijek na drugom mjestu. Svećenički je red, po tome, važniji za samopredstavljanje osobe nego njegova služba. Sam izraz *notarius* 'pisar' prvi se put pojavljuje 1018. god. u ispravi kojom se stanovnici grada Chafisole obvezuju plaćati godišnji danak mletačkom duždu.³⁴ Drugi put zabilježena je 1023. god. u Dubrovniku, a treći put 1033. god. u Zadru.³⁵

Ukupno gledano, najviše isprava (23) napisali su svećenici, najčešće s latinskim nazivom grčkoga podrijetla *presbyter* (*presbiter*, *prete*), a samo dvaput *sacerdos*. Čini se, dakle, da je *presbyter* standardna riječ za svećenika, a *sacerdos* mnogo rjeđi sinonim. U talijanskom prijevodu pojavljuje se jedan izuzetak: redovnička oznaka nalazi se ispred svećeničke (*monaco et prete*)³⁶, dočim je u latinskim ispravama uvijek obrnuto (*presbyter et monachus*, pet puta)³⁷. Pomišljamo na to da talijanski prevoditelj možda nije poštivao redosljed oznaka. Po tome pak što se oznaka redovništva nalazi uvijek na drugom mjestu pretpostavljamo da su je dodavali upravo svećenici koji su ujedno i redovnici, te osjećaju potrebnim dodati tu svoju razlikovnu oznaku. (Zaključak donekle oslabljuje činjenica što se pet od šest slučajeva odnosi na istog monaha.) Oni bez nje pripadali bi dijecezanskom kleru, uključujući tu i sva tri stupnja đakonata.

Poglavari crkvenih zajednica, biskupi i opati, redovito dodaju oznaku biskupije ili samostana kojima su na čelu. Izuzetak je samo Falcon, opat samostana na Rabu, koji se i nije potpisao, nego se tek iz bis-

³⁰ CD, I, 106.

³¹ CD, I, 179.

³² Samostalan je samo kao tal. *capellano* (CD, I, 192). U latinskom je pak uvijek na drugom mjestu iza *presbyter* (asindetski) (CD, I, 131) ili *diaconus* (sindetski) (CD, I, 138). U talijanskoj je verziji i *prete e capellano* (CD, I, 123).

³³ Nikada se ne pojavljuje samostalno u latinskome jeziku, ali u talijanskim prijevodima jest dvaput: *cancelliere*; *cancelliero* (CD, I, 165, 190). U latinskom je uvijek pratnja za *presbyter* (CD, I, 112), *episcopus* (CD, I, 114) ili *sacerdos* (CD, I, 181).

³⁴ Pisac se tu potpisao kao *presbiter et notarius* (CD, I, 56).

³⁵ CD, I, 64; CD, I, 68.

³⁶ CD, I, 61.

³⁷ CD, I, 115, 117, 120, 120, 121.

kupove zapovijedi zaključuje da je on morao napisati fundacijsku ispravu.³⁸ Mjesni se atribut uz najviše naslove, dakle, čini kao njihova službena forma.

Nakon propasti države hrvatskih narodnih vladara i silaska mađarske vojske na istočnu obalu Jadranskoga mora profil zapisivača tijekom XII. st. drastično se mijenja: dokumente najviše zapisuju upravo notari, i to u tri četvrtine dokumenata.³⁹ Potječu uglavnom iz većih priobalnih gradova kao i otoka, iz nekadašnje bizantske Dalmacije, dočim je broj listina iz kopnenih mjesta bitno smanjen.

U samom XII. st. prva je njegova polovica neusporedivo siromašnija dokumentima od druge. Razlog tomu zacijelo nije neočuvanost ranih dokumenata, već povećanje zapisivanja u drugoj polovici stoljeća.

U isto vrijeme pisari se počinju sustavno potpisivati kao *notari*, i to mahom kao *komunalni* notari. U rijetke izuzetke od „nekomunalnih“ pripadaju dvojica pisara, koji se u prosincu 1153., vjerojatno istoga dana, na Krku potpisuju samo oznakom *notarius*, no ne znamo trebamo li ih uopće uzimati u obzir, jer je lako moguće da nisu domaći ljudi.⁴⁰ I rapski bilježnik Stjepan iz sedamdesetih godina XII. st., uza svoje zanimanje ne dodaje oznaku *komune*, nego mjesne crkve.⁴¹ No dvojica mlađih označuju se samo atributom *Arbensis*, pa smo skloni to tumačiti kao crkvenu i kao gradsku oznaku.⁴² U Zadru se podđakon Ivan šezdesetih i ranih sedamdesetih potpisuje ili samo kao *notar* ili kao *zadarski notar*.⁴³ I đakon Blaž se prvi put, na dokumentu iz 1187., potpisao kao notar, no ubuduće on je *Jadrensis notarius* ili *Jadertine curie (comunis) notarius* ili *diocesis s. Anastasie et Jadertine ciuitatis notarius* ili *sancte Anastasie diaconus et Jadertine curie ac ciuitatis notarius*.⁴⁴ Slično se u Splitu podđakon Sabacije u početku potpisivao samo kao klerik, da bi poslije postao *communis iuratus notarius*.⁴⁵ On je i *iuratus*, što znači da se uvodi i zakletva, zbog osjetljivosti posla i veće odgovornosti izvršitelja.

³⁸ *Hoc privilegium tibi Falconi et tuis successoribus taliter scribere iubemus* (CD, I, 86).

³⁹ Za povijesni pregled v. npr.: Šišić, Ferdo. *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Zagreb, 1975.; Isti. *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb, 1990.; Goldstein, Ivo. *Hrvatski rani srednji vijek*. Zagreb, Novi liber, 1995.

⁴⁰ Prvi, *Dominicus Grotulus presbyter et notarius*, prepisao je darovnicu krčkog biskupa u korist samostana sv. Ciprijana i Benedikta u Veneciji, a drugi, *Andreas notarius*, zapisao je darovnicu zastupnika grada Omišlja kao *scriba* papina legata.

⁴¹ Dvaput 1177. – 1178. i jednom 1179.: *Stephanus (sancte) Arbensis ecclesie diaconus ac notarius*.

⁴² *Miuta Arbensis presbiter ac notarius* 1193. i *Mratha Arbensis archipresbyter* 1199. šest puta i 1200. jednom.

⁴³ CD, II, 18; 100; 107; 133.

⁴⁴ CD, II, 219; 224; 231; 234-235; 267-268; 270; 284; 287; 291; 315; 319; 328. Doduše, opat Sv. Krševana nazvao ga je 1196. god. također samo notarom, no to nije Blaževa vlastita definicija; usp. ibid. 277-278.

⁴⁵ 1178. *Sabatius chierico* (CD, II, 154; 158); oko 1180. *Sabatius clericus* (169); 1187: *Sabatius subdiaconus communis iuratus notarius* (CD, II, 217; slično: 217, 222-223, 234, 249, 258, 264 x 2, 277, 281, 285 (god. 1197. kad je već i kanonik, premda

Nije jasno zašto se zadarski bilježnik Matej, čiji prvi sačuvani zapis potječe iz 1174. god., gdje se, kao i u nekoliko drugih dokumenata, potpisao kao *sancte Anastasie subdiaconus atque Jadrensis notarius*, nakon tri godine odjednom nazvao starim antičkim nazivom (*Jadre*) *tabellio*.⁴⁶ Jedini drugi primjer u CD, II nalazi se u pismu pape Inocenta III. ugarsko-hrvatskom kralju Emeriku iz 1200. godine.⁴⁷ Je li posrijedi utjecaj papinske kancelarije ili neki drugi, teško je nazrijeti.

Premda se kao *communis notarius* prvi potpisao đakon Marin iz Dubrovnika već 1118., sljedeći se u tom gradu javlja tek 1168. (*Marcus diaconus et comunis notarius*). Nakon Marina trebao bi se računati Sabacije, koji se navodi 1129. god. u vezi s listinom samostana sv. Stjepana kod Solina, ali mislimo da on nije napisao dokument, već, kako i sam kaže, prepisao, najmanje šezdesetak godina kasnije.⁴⁸ Mislimo da je to onaj isti Sabacije koji je od osamdesetih godina XII. do dvadesetih XIII. st. sastavio mnoštvo dokumenata, ali da nije bio toliko dugovječan da bi prvi dokument sastavio već 1129. god. Još dva dokumenta koja se također tiču Solina i okolice sastavio je godine 1187., a u drugom od njih potpisao se jednako kao u onom iz 1129., osim što umjesto *prete* stoji *subdiacono*, što znači da je taj stariji dokument vjerojatno prepisao još kasnije, negdje krajem stoljeća, kad je postao svećenik.⁴⁹ Stoga je sljedeći komunalni notar nakon đakona Marina iz Dubrovnika bio zapravo *presbiter Prodanus Jadertinus notarius* iz 1146. god. No umnožavanje pisanja i učestalost istih imena počinje dvadesetak godina poslije. Iz 1164. god. sačuvan je prvi dokument zadarskoga bilježnika Ivana, iz 1168. prvi dokument đakona Marka iz Dubrovnika, iz 1175. prvi dokument magistra Gvalterija iz Splita. Zanimljivo je da su velika većina njih

podđakon), 293. No nešto s njegovim crkvenim redovima nije u redu, jer nakon što se u početku nazivao klerikom, poslije se redovito potpisuje kao podđakon, da bi se 1190. nazvao svećenikom (CD, II, 251), pa opet podđakonom do 1198. kad je ponovno svećenik (CD, II, 308). U onom dokumentu iz 1190. gdje se prvi put naziva svećenikom, zapisana je zapravo 1196. godina, no to nije u skladu s devetom indikcijom, pa je zaga Smičklas predložio 1190. godinu. Mislimo da ga treba datirati kasnije, nakon 1198., kad se Sabacije posljednji put potpisuje kao podđakon. U tom bi slučaju godina navedena u dokumentu bila pogrešna. No kako je i redni broj splitskog nadbiskupa Petra pogrešan (treći umjesto osmi), možda je posrijedi krivotvorina. Stipišić (*Razvoj splitske notarske kancelarije*, 118) misli da je prepisivač pogrešno prepisao Sabacijev klerički naslov.

⁴⁶ CD, II, 137, 153, 181, 186, 187, 188; *tabellio*: 172. O razlici između pojmova *tabellio* i *notarius* v. Stipišić, J. *Razvoj splitske notarske kancelarije*, 111-112; Isti. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi* (1985), Zagreb, 161; Nikolić Jakus, Zrinka (ur.). *Biblioteka Povijest Hrvata, Svezak I., Nova zraka u europskom svjetlu, Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)* (2015), Zagreb, Matica hrvatska, 247; Oruč, Esad. „Origin and Development of the Notary Office – Nastanak i razvoj institucije notara“. *Legal thought – Pravna misao* 1/2 (2013), 74-75.

⁴⁷ CD, II, 349-350.

⁴⁸ *Et io pre(te) Sabatio nodaro giurato del comune ho copiato* (CD, II, 39). Ni Stipišić (*Razvoj splitske notarske kancelarije*, 118-119) ni Grbac (*Notarijat...*, 19) ne uzimaju u obzir taj dokument kad govore o Sabaciju.

⁴⁹ *io Sabatio subdiacono nodaro giurato del comune ho scritto* (CD, II, 217). Godine 1190. potpisao se kao *presbiter Sabacius communis iuratus notarius* (CD, II, 251).

đakoni. Možemo, dakle, zaključiti kako se u drugoj polovici XII. stoljeća služba pisara profesionalizira. Oni se redovito samoidentificiraju kao komunalni notari; ponajviše su posrijedi isti ljudi u više dokumenata, a njihov je status odreda klerički i to na stupnju đakona. U sedamdeset i šest listina od ukupno sto i jedne iz XII. st. zapis je načinio komunalni notar određenoga grada.⁵⁰

Tu se izdvaja grad Zadar jer je on jedina komuna – izuzev jednog slučaja u Dubrovniku – gdje notar izrijeком navodi kojem gradu pripada: on je *Jadertinus* ili *Jad(e)rensis notarius*.⁵¹ U Splitu je u isto vrijeme model potpisivanja bio drugačiji pa se nigdje ne navodi posvojni pridjev poput *Spalatensis*, *Spalatinus* (niti romanska govorna verzija *de Spalato*) ili sl. pri potpisivanju notara, a tako je bilo i u Dubrovniku⁵².

Slijedi tablični pregled pisaca koji nas zanimaju u XII. stoljeću, onih iz dvadeset i jedne isprave napisane prije ili usporedno s pojavom (komunalnih) notara, a koje potpisuje još uvijek netko drugi:

titula	oblik	vrijeme	broj	ukupno
đakon, levita, klerik	<i>diaconus</i> ⁵³	1119.	1	6
	<i>diaconus</i> ⁵⁴	1163.-1178.	1	
	<i>clericus</i> ⁵⁵	1134., 1145.	2	
	<i>leuita et ecclesie beati Domnii primicerius</i> ⁵⁶	1171.	1	
	<i>subdiaconus et preceptor</i> ⁵⁷	1198.	1	
svećenik	<i>archipresbiter</i> ⁵⁸	1119.	1	2
	<i>matricis ecclesie presbiter</i> ⁵⁹	1195.	1	
redovnik	<i>monachus</i> ⁶⁰	1106.	1	1
opat/ica	<i>abbas sancti Petri</i> ⁶¹	1106., 1106.- 1111.	2	6

⁵⁰ Napominjemo da je u građu uvršten i dokument kojim Dubrovčani 1190. god. u Dubrovniku ugovaraju mir s Kačićima (CD, II, 241-242). Auktor na početku kaže: *Ego Bre(n)ti una cum parentibus meis facio hanc re(cordationem)*..., no on je zacijelo samo *dictator*, a pisac je vrlo vjerojatno – zbog mjesta tvorbe i stila – đakon Marin, gradski notar u Dubrovniku, koji je zabilježio sljedeći dokument (CD, II, 242).

⁵¹ To su: *Johannes* (v. bilj. 40), *presbiter Prodanus* (CD, II, 62), *subdiaconus Matheus* (CD, II, 137; 181; 186; 187; 188) i, najmarljiviji, *diaconus Blasius* (v. bilj. 41).

⁵² *diaconus Marinus et com(m)unis notarius* (CD, II, 29; 365; 242; 259; 286; 295) i *Marcus diaconus et comunis notarius* (CD, II, 120).

⁵³ CD, II, 33.

⁵⁴ CD, II, 99.

⁵⁵ CD, II, 46; 58.

⁵⁶ CD, II, 130.

⁵⁷ CD, II, 297.

⁵⁸ CD, II, 31.

⁵⁹ CD, II, 273.

⁶⁰ CD, II, 15-16.

⁶¹ CD, II, 16; 17.

titula	oblik	vrijeme	broj	ukupno
	<i>abbas (ex cenobio sanctorum martyrum Sergi et Bachi)</i> ⁶²	1112., 1114., 1115.	3	
	<i>abatissa</i> ⁶³	1144.	1	
	<i>episcopus</i> ⁶⁴	1107.	1	
	<i>episcopus</i> ⁶⁵	1124.	1	
biskup	<i>Veclensis ecclesie episcopus</i> ⁶⁶	1186.	1	4
	<i>Drivastine ecclesie episcopus</i> ⁶⁷	1199.	1	
pisar	<i>filius Fabiani Radomiri scriba</i> ⁶⁸	1111.	1	1
bez oznake službe	<i>vernula (!) sancti Michaelis</i> ⁶⁹	1129.	1	1

Kad se uz piščevo ime javlja klerička oznaka, ona je i dalje na prvom mjestu (*leuita et... primicerius, subdiaconus et preceptor*). Najveća je razlika u odnosu na prethodno razdoblje u tome što je broj svećenika koji zapisuju dokumente drastično opao, dočim je kod đakona taj pad osjetno manji, no kad se uzmu u obzir i đakoni koji se potpisuju kao notari, onda je njihov broj zapravo u porastu. Rekli bismo da je na djelu pridavanje nešto manje važnosti osobi zapisivača uslijed ustaljivanja te vrste posla te se on prepušta redu nižem od svećenika (sve do jednog *levita*). U tu skupinu ubrojili smo i dva dokumenta *klerika* Dujma, koji je uz Sabacija jedini sebi pridjenuo taj širok naslov. Pomislili smo, naime, kako se radi o nižem stupnju od svećenika, kao i kod Sabacija, jer bi inače zacijelo upotrijebio određeniju oznaku. No da stanje nije tako jednostavno, pokazuje presuda splitskog nadbiskupa Petra iz 1192., gdje su među ostalim splitskim kanonicima kao svjedoci nabrojani i *subdiaconus Girtaldus, Michael diachonus, Grupchius Rada sacerdos* i *Vitta clericus*.⁷⁰ To bi značilo da *Vitta* nema nijedno zvanje od nabrojanih.

Za razliku od prethodnog razdoblja, u XII. stoljeću pojavljuju se stručni, bilježnički naslovi bez kleričkih oznaka, po čemu zaključujemo kako i ne pripadaju kleru, što ukazuje na to da notarska služba počinje prelaziti u laičke ruke.

⁶² CD, II, 25; 26; 27.

⁶³ CD, II, 56.

⁶⁴ CD, II, 18.

⁶⁵ CD, II, 38.

⁶⁶ CD, II, 205.

⁶⁷ CD, II, 315.

⁶⁸ CD, II, 21.

⁶⁹ CD, II, 40.

⁷⁰ CD, II, 255. I Stipišić, J. *Razvoj splitske notarske kancelarije*, 118, oznaku *klerik* tretira kao da se odnosi na niže redove.

Naslovi *scriba* i *scriptor* izgledaju kao sinonimi, premda to i nije u potpunosti tako. Niermeyerov rječnik za *scriba* kao prvo značenje navodi „javni bilježnik“, a kao drugo na francuskom *scribe de chancellerie*, a na engleskom *chancery cleric*, dodajući samo jedan primjer iz 899. god. Engleski je prijevod *cleric* svevažeci: može označavati kako klerika tako i laika. S time se slaže i Du Cangeov navod za *scribae*: ‘notarii publici, tabelliones’. Riječ *scriptor* pak Niermeyer prevodi i na francuski i na engleski istom riječi *scribe*, dodajući kako se odnosi na javnog pisara, a Du Cange veli kako se koristi u značenju ‘notarius’.⁷¹ Imala bi dakle uže značenje od *scriba*. Treba kazati da se *scriptor* javlja i u značenju zapisivača konkretnog dokumenta (*scriptor huius cartule*;⁷² *huius cartule scriptor*;⁷³ *hoc testamentum scriptor [!] et ... testis*⁷⁴), a ne samo kao trajno zanimanje.

Kao bilježničke oznake pojavila su se i dva usamljena naziva, *preceptor* i *primicerius*. Oba je zajedničko što dolaze iz katedralne ili nadbiskupske sredine: Dujam iz Sv. Duje u Splitu (*Duymus leuita et ecclesie beati Domnii primicerius*) i Matej iz Sv. Stošije u Zadru (*Matheus s. Anastasie subdiaconus et preceptor memorati Nicolai archielecti*). Oba naziva označuju voditelja kancelarije (premda su obojica tek na početnim razinama prema svećeničkom redu), što bi značilo da nisu njezini jedini zaposlenici; s tim što bi se *preceptor* moglo shvatiti i drugačije, kao „ekonom“ ili „menadžer“.⁷⁵ Slabo nam pomaže utvrđivanju bližeg značenja to što se i neki Ivan potpisao kao primicerije na već spominjanoj ispravi krčkoga biskupa iz 1153. god.⁷⁶

I monasi-pisari bitno su se prorijedili. Sačuvan je samo jedan primjer takva zapisa. K tomu, čini se da se i običaj promijenio, jer je oznaka *monachus* sada bez svećeničke titule koja se obvezno navodila u prethodnom razdoblju.

Uz jedinstvenu oznaku *vernula*, zapisavši je velikim početnim slovom, Smičiklas je stavio uskličnik. Nije nam jasan razlog uskličniku, a riječ je očigledno shvatio kao vlastito ime. Nama se čini da bi bolje bilo shvatiti je kao opću imenicu u značenju 'sluga', 'službenik'; tada genitiv *sancti Michaelis* ima više smisla.⁷⁷

⁷¹ Niermeyer, s. v. *scriba*, s. v. *scriptor*. Du Cange, s. v. *scriba*, s. v. *scriptor*. Usp. i Filip van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204-1228)*, 121, bilj. 65, o Vivijanu, koji se početkom XIII. st. potpisuje kao *scriptor notarius et iudex domini Henrici (Romanorum) imperatoris*.

⁷² CD, II, 7.

⁷³ CD, II, 33.

⁷⁴ CD, II, 130.

⁷⁵ Niermeyer, s. v.

⁷⁶ CD, II, 175.

⁷⁷ Riječ je vrlo rijetka u srednjem vijeku. Od rječnikâ srednjovjekovnog latiniteta imaju je samo Niermeyer i naš *Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae*. Sličan primjer: *Widricus Vernula ipsius principis fraterque Fulchionis*; u: *Historia Mediani in monte Vosago monasterii ordinis sancti Benedicti ex congregatione sanctorum Vitoni et Hildulfi*, Argenterati, sumptibus Joannis Reinoldi Dulssecheri, MDCCXXIV, 264 (*ex cap.*

3. Klerici - laici

Postavili smo pitanje je li ijedan od starijih pisara bio laičkog statusa ili su svi bili pripadnici klera. U ranome srednjem vijeku izrijekom je kao *notar* naveden samo Grgur, pisac Zvonimirove trgovinske koncepcije Bračanima iz 1078. god.,⁷⁸ za koga nije navedena nijedna klerička oznaka, te bi mogla biti riječ o pripadniku građanskoga sloja. No kako je isprava s dobrim razlozima okvalificirana kao kasnija krivotvorina,⁷⁹ to otpada i taj jedini kandidat, tim više što se potpisao kao *notarius* u vrijeme kad je taj naziv izuzetno rijedak.

U sedam slučajeva iz starijeg razdoblja oznaka pripadnosti nije zabilježena pa ćemo stoga propitati nalazi li se možda među njima koji laik. Na prvom je mjestu inventar kupljenih nekretnina priora Nikifora u Splitu iz 1040. god.,⁸⁰ iz čijeg nečitka završetka nije moguće zaključiti što je po svojem statusu *Dabrus scriptor*, a još manje nositelj nepotpuno čitljiva imena *Danielu*. Ako pripadaju istoj skupini kao i posljednja dvojica, *diaconus Dabro et presbiter Fusco*, koji su sastavili ili prepisali dokument, onda bi i oni zacijelo bili klerici.

Mnogo je jednostavniji slučaj Teodora, pisca darovnice Nemire Mesagaline, koja negdje poslije 1068. god. samostanu sv. Benedikta u Splitu daruje crkvu sv. Nikole i komad zemlje. Premda se zbog neznana nam razloga nije potpisao ničim doli osobnim imenom,⁸¹ to je zacijelo onaj marljivi svećenik Teodor, poznat iz desetak drugih isprava između pedesetih i osamdesetih godina XI. st.

Jednako će biti i s Adamom koji se u trima Radovanovim darovnicama iz 1072. god. potpisao samo imenom,⁸² ali je u dvjema nešto starijim ispravama (1070. god.) dodao *presbiter et monachus*.⁸³ Kako je svih pet darovanja učinjeno u korist samostana sv. Krševana, jamačno neće moći pogriješiti ako ga i uvrstimo u tu zadarsku benediktinsku zajednicu.

Posljednji je primjer pisca bez kleričke oznake u državi hrvatskih narodnih vladara onaj iz 1085./1086. god. Tada Petar Crni sa ženom Anom daruje samostanu sv. Petra u Selu neke zemlje, a sve zapisuje *Dobrona*.⁸⁴ On to čini *iussu Pribimiri, vicarii regis*, dakle po zapovijedi kraljeva vikara. Neobično je što ni vikar ni pisar nemaju kleričke oznake, jer su one redovite u prethodnim sličnim slučajevima. Viktor Novak inače je ispravu proglasio falsifikatom iz XIII. ili XIV. stoljeća,⁸⁵ pa nam se čini da se i spomenuta neobičnost uklapa u tu tvrdnju.

LXXXIII). Premda je i ovdje riječ napisana velikim slovom, očigledno je da je po smislu dopuna izrazu *ipsius principis*.

⁷⁸ CD, I, 159.

⁷⁹ CD, I, 159.

⁸⁰ CD, I, 74.

⁸¹ CD, I, 112.

⁸² CD, I, 127; 128; 130.

⁸³ CD, I, 117; 120.

⁸⁴ CD, I, 184.

⁸⁵ Novak, Viktor – Skok, Petar. *Supetarski kartular*. Zagreb, JAZU (1952), 207.

Na kraju se dakle može potvrditi zaključak kako su svi potpisani pisci isprava iz X. i XI. stoljeća bili iz crkvenih redova.

U novom stoljeću prvi put nailazimo na spomen komunalne kancelarije; nalazi se u darovnici Vida Stanislavova crkvi sv. Jurja iz 1111. god., sastavljenoj *in cancellaria communis Bracie*. Pisar se potpisuje kao *Laurencius, filius Fabiani Radomiri scriba secundus*.⁸⁶ Budući da uz ime ne navodi oznaku nekoga crkvenog stupnja, pomišljamo da je bio laičkog statusa. No kako je velika većina ostalih sigurno pripadala kleričkim redovima, teško da će on biti iznimka, pogotovo u tako rano vrijeme, na početku stoljeća.

Smičiklas kod oblika *secundus* stavlja bilješku: „Mislim, da je ovo bila kratica za: *sub*.“ Čini nam se da se i oblik *secundus* može razumjeti, budući da je riječ o kancelariji, u kojoj nije morao biti samo jedan bilježnik. I ovdje će nam slabo pomoći usporedba s Josipom, župnikom Sv. Petra Novog, koji je 1193. u Zadru sastavio ispravu Rogeriju, sinu kneza Dominika Maurocena, i potpisao se kao *vicenotarius*, što znači da sigurno nije bio jedini namještenik neke kancelarije, no nismo sigurni koje, a vremenski je previše udaljen od Vida Stanislavova.⁸⁷

Madius Vernula već je spomenut zbog drugog dijela svojeg imena u darovnici zadarskoga biskupa Mihaela biogradskom samostanu sv. Ivana 1129. god. Ako je *vernula* doista imenica u temeljnom značenju „sluga“, pitanje je što onda zapravo znači, jer se može razumjeti doslovno i preneseno (a to bi onda bio izraz skromnosti, kao što je papa *servus servorum Dei*). Smičiklas ga u kazalu navodi kao monaha, očigledno pod utjecajem dodatka *sancti Michaelis*. Nama se čini da bi u smislu „službenik“ mogao biti i „vanjski suradnik“ samostana pa onda i laik. Za preneseno značenje, u smislu poglavara samostana, mislimo da nema elemenata. Posrijedi je pravni tekst gdje se ne očekuju metafore, barem ne u eshatokolu.

U drugoj polovici XII. st. u Zadru djeluje *Johannes Jadertinus notarius*,⁸⁸ a kako nema kleričku oznaku, može se pomišljati da je on prvi zadarski komunalni notar neklerik, no i tu je teško biti siguran, budući da pouzdane potvrde laičkog statusa ni u jednom slučaju nema, a u svim ostalim slučajevima pisci su sigurno klerici.

Na splitskome području najstariji je gradski notar *magister Gualterius*, pisac četiriju isprava,⁸⁹ a prva potječe iz 1175. – 1180. god. U posljednjoj se potpisao bez titule magistra, no očividno je da se radi o istoj osobi. Izraz *magister* nije dovoljan za zaključak o tome radi li se o svjetovnoj ili crkvenoj osobi, no kako se ne potpisuje crkvenom oznakom – pogotovo što je to višekratno i dosljedno – postojala je mogućnost da se radi o svjetovnjaku. Međutim, iako se činio najozbiljnijim kandidatom za prvog bilježnika svjetovnjaka, u dokumentu iz 1180. god.

⁸⁶ CD, II, 21.

⁸⁷ CD, II, 262.

⁸⁸ CD, II, 18; 100; 107; 133.

⁸⁹ CD, II, 142; 144; 167; 191.

dukljanski i barski nadbiskup Grgur naziva ga splitskim kanonikom i papinskim poslanikom.⁹⁰ Dakle, ni on nije svjetovna osoba.

Nekoliko godina poslije (1192.) nadbiskupovu presudu izdao je, pečatirao i predao magistar Fulkon. To mu je jedini naslov.⁹¹ Drugi pisar s titulom magistra bio je i svećenik.⁹²

Zaključno mogli bismo kazati kako ni za jednog notara ne možemo reći da je bio laik, premda u drugoj polovici XII. st. postoji nekoliko primjera gdje se na to moglo pomišljati, osobito u slučaju Gvalterija.

4. Pisci i naručitelji

Drugo je pitanje može li se nazrijeti razlog zašto su neke isprave napisali predstojnici crkvenih zajednica, biskupi i opati, a većinu ostalih pripadnici nižih redova.

Premda je isprava kralja Krešimira II. o darovanju otoka Vranjica, koju je 950. god. napisao biogradski biskup Prestancije,⁹³ sumnjive vjerdostojnosti, ne bi bilo neobično da biskup piše kraljevsku listinu. Tako npr. i *Stephananus* 1067. god. piše potvrđnicu Petra Krešimira IV. za posjed u Diklu,⁹⁴ a za istog kralja biskup Anastazije 1069. god. piše darovnicu za otok Maun⁹⁵ samostanu sv. Krševana. Anastazije je 1070. god. zabilježio i Radovanovu darovnicu za posjed Suhovaru, također samostanu sv. Krševana.⁹⁶

Odluku zadarskog priora Madija i cijele gradske zajednice o potvrdi prijašnjih darovanja samostanu sv. Krševana zapisao je biskup Anastazije osamdesetih godina X. st.⁹⁷ Premda donacije Samostanu u pravilu zapisuju njegovi redovnici, ovdje su vjerojatno svečanost prigode i ugled darovatelja utjecali na to da povelju napiše sam poglavar mjesne crkve.

Čini se da je izuzetnost situacije utjecala i 1066./67. god., kada je svetokrševanski opat Petar ustao protiv uzurpatora samostanskih posjeda u Diklu i na otoku Pašmanu te uz pomoć zadarskih tribuna postigao da njegovu izjavu opet zapiše najviša crkvena vlast u gradu – biskup Stjepan.⁹⁸

Teško je kazati zašto je obvezu mletačkom duždu samo u Osoru zapisao biskup,⁹⁹ za razliku od ostalih triju kvarnerskih otočnih gradova.

⁹⁰ *Magistro Gualterio inclito Spalati canonico et sancte romane ecclesie legato...* (CD, II, 170). Nešto opširnije o njemu: Stipišić, *Razvoj splitske notarske kancelarije*, 118.

⁹¹ CD, II, 255.

⁹² CD, II, 369.

⁹³ CD, I, 41.

⁹⁴ CD, I, 108.

⁹⁵ CD, I, 114.

⁹⁶ CD, I, 119.

⁹⁷ CD, I, 46.

⁹⁸ CD, I, 108.

⁹⁹ CD, I, 57.

U Rabu to je učinio đakon Petar,¹⁰⁰ u Krku svećenik (i notar) Majo,¹⁰¹ kao i za grad *Chafisole*. Čini se izvjesnim samo da nema pravila o tome čiji je to posao i da su za to zaduženi ljudi različitih crkvenih stupnjeva u pojedinim zajednicama.

Anastazije, hrvatski biskup i kancelar kraljevskoga dvora, *huius cirographi dictator*, napisao je 1069. god. u Ninu po nalogu i uime kralja Petra Krešimira IV. darovnicu za otok Maun u korist samostana sv. Krševana u Zadru.¹⁰² Po naslovima *aule regis cancellarius* i *dictator* reklo bi se da je za Krešimira IV. kraljevska kancelarija bila prilično produktivna, a i u budućnosti nastavila se brinuti za sastavljanje službenih spisa. Kao potvrda služilo bi i to što je nakon godinu dana isti biskup napisao i Radovanovu darovnicu, opet po kraljevu nalogu, a na molbu darovatelja.¹⁰³

Valja istaknuti kako je ovo rijetko mjesto među listinama na kojem se navodi ne samo tko je ispravu napisao već i tko ju je sastavio – *dictator*. Ovime doznajemo da je i *dictatio* bila dužnost osoblja dvorske kancelarije. Naravno, nije svaki zaposlenik bio dovoljno vješt da bi sam sastavio listinu. O tome svjedoči ova izuzetno svečana isprava jer je upravo nju sastavio i zapisao onaj tko je imao dovoljno znanja – načelnik dvorske kancelarije.¹⁰⁴

Druge dvije Radovanove isprave, također u korist Sv. Krševana, zapisao je redovnik Adam. Po ostalim svetokrševanskim dokumentima može se zaključiti da ih pišu u pravilu redovnici, osim u izuzetnim slučajevima, kao što je Radovanov posjed Suhovare koji je bio sporan, pa je, čini se, uz samostanskog bilježnika, bio potreban i kraljevski, radi „snažnije vjerodostojnosti“.¹⁰⁵

U pretpostavku o kraljevskoj kancelariji uklapala bi se i činjenica što je dvije ili tri godine prije Anastazijeve isprave Krešimirovu darovnicu za Diklo napisao *opat* Sv. Bartolomeja Adam.¹⁰⁶ Pojava pak Ivana, „đakona i bilježnika gospodina Kralja“,¹⁰⁷ dvije godine poslije (1071.), ne bi trebala proturječiti pretpostavci, budući da bismo ga mogli smatrati djelatnikom kancelarije. Međutim, kraljevu darovnicu samostanu sv. Stjepana u Splitu, nastalu oko 1070. god., ipak piše *Teodoro, prete e capellano*. Premda ne bi trebalo isključiti slučajnu Anastazijevu i Ivanovu spriječenost, udjela bi mogla imati i nestroga organiziranost kraljevske notarske službe, te ona ne bi pratila kralja na svakom putu; ili je možda utjecao i teritorij druge biskupije? Ostavimo to pitanje otvorenim.

No svakako iz takva i sličnih primjera doznajemo da u Krešimirovo doba sveza dvorske kancelarije s dvorskom kapelom postaje sve

¹⁰⁰ CD, I, 54.

¹⁰¹ CD, I, 55.

¹⁰² CD, I, 114.

¹⁰³ CD, I, 119.

¹⁰⁴ Rački, Franjo. *Hrvatska dvorska kancelarija...*, 47-48.

¹⁰⁵ CD, I, 116-117.

¹⁰⁶ CD, I, 106.

¹⁰⁷ CD, I, 124.

snažnija: osobe iz dvorske kancelarije, poput našeg Teodora, bile su *capellani regalis aulae*. Obavljale su dvostruk posao: službu Božju u dvorskoj kapeli i pisarski posao u dvorskoj kancelariji. Svećenici koji su radili u kancelariji bili su gotovo isključivo svjetovni. U Hrvatskom je naime Kraljevstvu vladao običaj – kao i u cijelome ondašnjem zapadnom svijetu – da je službeno pisarstvo bilo u rukama svjetovnoga, a književno u rukama redovničkog svećenstva.¹⁰⁸ Hrvatski je biskup, jedan od dvorskih velmoža, redovito bio kraljevim kancelarom.¹⁰⁹

U tom smislu zanimljivo je kako se Teodor godinu dana prije na darovnici splitskog nadbiskupa Lovre pojavio kao *cancellarius ecclesie sancti Domnii*.¹¹⁰ Funkcija kancelara postoji dakle istodobno u Hrvatskome Kraljevstvu i Splitskoj nadbiskupiji i obnaša je ista osoba.

To što je sve tri Zvonimirove isprave – nastale u razdoblju između 1076. i 1078. god. – napisao također Teodor, koji se prvi put potpisao samo imenom,¹¹¹ ali druga dva puta kao *kraljev kancelar*,¹¹² kao da govori u prilog ustaljivanju te dužnosti na hrvatskome kraljevskom dvoru. Nedostatku titule na prvoj ispravi zacijelo je razlog to što još nije bio imenovan. No u njoj je naveo kako ju je sastavio po zapovijedi kralja Zvonimira i *gospodina Grgura, njegova biskupa*, iz čega Stipišić izvodi uvjerljiv zaključak kako je hrvatski biskup Grgur bio „nadstojnik kraljevske kancelarije“,¹¹³ očito nasljednik Anastazijev, što dodatno utvrđuje naš zaključak. Nedugo međutim nakon te isprave Teodor postaje kancelar. Ne vjerujemo u neku degradaciju biskupa Grgura – prije će biti da ga je u obnašanju funkcije spriječila starost ili smrt. Ne znamo također je li prijelaz službe s biskupa na svećenika zasluga Teodorovih izuzetnih sposobnosti u poslu ili je procijenjeno da i nije potreban tako visok hijerarhijski stupanj u vršenju ipak formalne dužnosti.

I darovnicu kralja Stjepana za zemljište u Raduni iz 1089. god. napisao je njegov kancelar po imenu Grgur.¹¹⁴ No autor druge sačuvane kraljeve isprave iz 1089./90. god. potpisao se samo kao kapelan Ivan.¹¹⁵ O razlozima može se samo nagađati.

No vratimo se pitanju o biskupima i opatima kao piscima isprava. Opat Sv. Krševana Trazon autor je Jeleničine darovnice u korist njegova samostana iz 1028. god.¹¹⁶ Tu bi razlog opatovu angažmanu lako mogla biti njega bliska povezanost s donatoricom; ona ga naime naziva svojim *duhovnim ocem*, a on nju *duhovnom kćeri*.

Godine 1066./67. Krešimirovu potvrđnicu posjeda u Diklu na kraljevu zapovijed napisao je Adam, opat samostana sv. Bartolomeja kod

¹⁰⁸ Rački, Franjo. *Hrvatska dvorska kancelarija...*, 6.

¹⁰⁹ Isti, 7.

¹¹⁰ CD, I, 112.

¹¹¹ CD, I, 163.

¹¹² CD, I, 170 i 181.

¹¹³ Stipišić, J. *Razvoj splitske notarske kancelarije*, 115.

¹¹⁴ CD, I, 190.

¹¹⁵ CD, I, 190.

¹¹⁶ CD, I, 67.

Knina.¹¹⁷ Kraljevsko je dostojanstvo zasigurno utjecalo da se u njegovoj pratnji i službi nađe redovnički poglavar, kao što je to godinu-dvije kasnije bio i dijecezanski čelnik, biskup Anastazije. Nekoliko godina nakon toga kao zapisivač pojavljuje se drugi Adam, o kojemu više poslije.

U ulozi sastavljača naći će se 1080. (?) god. i Izak, opat Sv. Stjepana u Splitu.¹¹⁸ Iz kratka dokumenta nije moguće utvrditi zašto zapisuje baš opat, a dodatnu nesigurnost unosi i dvojba oko autentičnosti samog zapisa.¹¹⁹

U ispravi o osnutku samostana sv. Petra na Rabu iz 1060. god. mjesni biskup Drago upućuje budućem opatu riječi: „Zapovijedamo tebi, Falkonu, i tvojim nasljednicima da tako napišete ovaj privilegij...“.¹²⁰ Po tim bi riječima i po činjenici što je isprava sačuvana trebalo zaključiti da ju je opat doista i napisao, premda je nejasno zašto su uključeni i njegovi nasljednici. Svečani trenutak osnivanja samostana bio bi u skladu s opatovim zadatkom da on kao budući poglavar bude i autor samostanskoga rodnog lista.

Po našoj pretpostavci za osobe nižega ranga ili privatne isprave pisao bi „običan“ klerik (*presbyter/sacerdos, diaconus* ili sl.) Naime, kao što smo već vidjeli, upravo oni, općenito gledano, najčešće i bilježe naše listine.

Međutim, oporuku zadarskoga *piora* Andrije iz 918. god. zapisao je *đakon* Ivan.¹²¹ Dalmatinski gradski prior je društveno izuzetno visoko rangiran – praktički kao kralj u Hrvatskoj ili biskup – no ipak je posrijedi *privatna* isprava te bi to bio razlog što je zapisuje *đakon*.

Ništa manje važan – naprotiv – splitski je nadbiskup Pavao, ali prigoda je ista: *posljednju volju* opet bilježi *đakon*, ovdje Stjepan, 1020. god.¹²²

U Dubrovniku, međutim, *đakon* Petar, ujedno notar, 1023. god. piše *fundacijsku ispravu* nadbiskupa Vitala i kneza Lampredija za samostan sv. Benedikta na Lokrumu.¹²³ Taj bi primjer bio iznimka u našoj hipotezi. Prigoda je svečana i sudionici su najviših položaja, a ispravu ipak piše *đakon*. Možda je odgovor u tome što se Petar naziva notarom, što bi moglo značiti da se posao profesionalizirao i da se počinje smatrati stručnim, a ne više toliko posvećenim kao prije, kao što smo to pretpostavili i u hrvatskoj kraljevskoj kancelariji.

Još jedan dubrovački prior, Petar Slaba, negdje između 1050. i 1055. god. dosuđuje samostanu sv. Benedikta imanje koje mu je ostavio svećenik Dominik, a zapisničar je pod*đakon* Vital.¹²⁴ Rekli bismo kako

¹¹⁷ CD, I, 106.

¹¹⁸ CD, I, 179.

¹¹⁹ Novak, V. – Skok, P. *Supetarski kartular*, 230, br. 101.

¹²⁰ CD, I, 86.

¹²¹ CD, I, 28.

¹²² CD, I, 59.

¹²³ CD, I, 64.

¹²⁴ CD, I, 81.

ni to nije posebno svečana prigoda, već samo potvrda privatne donacije jednog svećenika.

Jedan od četvorice potpisnika inventara, dakle opet *privatnog* dokumenta, splitskog priora Nikifora iz 1040. god. je i đakon Dobro,¹²⁵ a i zadarski prior Drago koristi se uslugama arhidakona Maje 1092. god. u privatnoj parnici.¹²⁶ Na koncu, i splitski prior Petar krajem XI. st. testament je dao zapisati svećeniku Andriji.¹²⁷

Razvidno je dakle da piorske *privatne* isprave u dalmatinskim komunama redovito pišu đakoni.

Za ostale pak isprave iz korpusa, čiji su auktori pripadnici redova hrvatskih velikaša ili uglednijih građana, može se zaključiti da ih uglavnom pišu svećenici. Primjerice, svećenik i redovnik Adam četiri dokumenta, većinom darovnica hrvatskih velikaša, piše 1070. god.,¹²⁸ dočim 1072. god. zapisuje tri dokumenta, također darovnice,¹²⁹ bez naznačenih apozicija u svojem imenu. Među darovateljima nema bitnih razlika u društvenome položaju, te se onda ne mogu ni izvući neki snažniji zaključci zbog čega je to tako.

Istaknut ćemo ovdje i neobičan dokument neobičnog auktora. Riječ je o popisu predmeta i zemalja samostana sv. Marije iz 1066. god. Neobičan je po tome što je *actor* ujedno i *scriptor*. Čika naime ne samo da govori otpočetka u prvom licu nego doslovno i kaže na jednom mjestu: *Nunc uero eadem scribo, quę... sunt acquisita*. i na drugom: *...ut prescripsi...*¹³⁰ Bez obzira na to što sastavljači *Diplomatičkog zbornika*, za razliku od Šišića i Novaka, smatraju da navedena mjesta nisu bila sastavni dio prvotne povelje, jer bi ona bila preduga,¹³¹ pisac obaju dijelova zapisa ili obaju zapisa nesumnjivo je prva poglavarica samostana Svete Marije u Zadru. Neobičnost skriptora bila bi u tom što bi ona bila jedina žena u ranosrednjovjekovnoj Dalmaciji za koju postoji potvrda ne samo da je bila pismena, već da se pismom suvereno služila. Razlog tomu njezinu jedinstvenu potezu leži zacijelo u tom što zapis zvuči više kao kroničarska bilješka za samostansko interno pamćenje negoli kao pravni dokument.

U novoj pak državi i dalje se događa da ispravu napišu biskup ili opat. Čini se da za većinu vrijedi isto tumačenje kao i za one u prethodnom vremenu, a to je posebnost prigode. U četirima od šest opatovskih zapisa posrijedi su sudski sporovi oko samostanske imovine (opat A. tri puta zbog iste crkve, Grgur jednom). Što se biskupa tiče, plemićko darivanje crkve sv. Tripuna u Kotoru 1124. god. svečana je prigoda te ne iznenađuje da ga zapisuje sam biskup, pogotovo što svoj udio stavlja na

¹²⁵ CD, I, 74.

¹²⁶ CD, I, 201.

¹²⁷ CD, I, 210.

¹²⁸ CD, I, 115; 117; 120; 121.

¹²⁹ CD, I, 127; 128; 130.

¹³⁰ CD, I, 103; Novak, Viktor. *Zadarski kartular samostana sv. Marije*, 242-243.

¹³¹ CD, I, 101.

prvo mjesto.¹³² Slično je bilo 1186. na Krku, gdje biskup Ivan pred brojnim uglednim svjedocima vjerojatno vlastoručno sastavlja darovnicu u korist samostana sv. Ciprijana u Veneciji, a k tomu određuje da se napravi kopija, što je učinio redovnik dotičnog samostana.¹³³ Da biskup potpisuje svoju vjernost nadređenom nadbiskupu, ustaljen je i razumljiv običaj.¹³⁴

God. 1107. biskup Grgur napisao je i posvjedočio ispravu kojom opatica Većenega, Čikina kći i nasljednica, kupuje zemlje u Obrovici.¹³⁵ Viktor Novak istaknuo je neobičnost takva postupka.¹³⁶ Možda je na to utjecao Većenegin ugled, a vjerojatno i bliskost s biskupom.¹³⁷ Sudeći po knjigama koje je naručivala i posjedovala,¹³⁸ nema sumnje da je bila pismena, kao i mati joj. Premda je za dva dokumenta od triju sastavljenih u njezino ime sasvim jasno da ih nije sama zapisala, ta se mogućnost za treći ne može isključiti. U prvom naime veli kako ga je *dala napisati*,¹³⁹ u drugom se kao zapisivač potpisao biskup Grgur,¹⁴⁰ dočim u trećem nema naznaka o zapisivaču.¹⁴¹ Moguće je da je i njega sastavio Grgur, budući da se radi o zemljama u istom mjestu kao u prethodnom dokumentu, naime u Obrovici, i budući da je vrlo slično stiliziran, no Grgura nema niti u popisu svjedoka, pa će biti vjerojatnije da on ipak nije auktor. A kako je zapis intoniran u prvom licu (*Ego Vekenega abbatissa sanctę Marię comparauī terras...*), ne bi trebalo isključiti pomisao da je opatica sama, poput svoje majke, zapisala važnu činjenicu o stjecanju zemalja za samostan kojemu je bila na čelu.

Nije jasno ni tko je zapisao presudu splitskog nadbiskupa Bernarda kojom 1200. god. rješava spor oko nekih posjeda crkve sv. Benedikta.¹⁴² On sam veli da ju je dao sastaviti te da ju je koroborirao i potpisao. Možda je to općinski bilježnik *Pisuala Sabbatii* koji se spominje u dokumentu kao nazočan u rješavanju spora.

Za to što Grgur, opat Sv. Petra, sam zapisuje dokumente, nije razlog posebna prigoda, već karakter zapisa. Nisu posrijedi javne isprave, već interne bilješke (on ih naziva *recordatio*) kojima se naknadno opisuje pravni čin. Prvom bilješkom oko 1106. god. naznačuje međe zemalja

¹³² CD, II, 38.

¹³³ CD, II, 204-205.

¹³⁴ CD, II, 315.

¹³⁵ CD, II, 18.

¹³⁶ Novak, Viktor. *Zadarski kartular samostana Svete Marije*. Zagreb, JAZU (1959), 197.

¹³⁷ Lončar, Milenko. *Filološka analiza Porfirogenetovih vijesti o Hrvatima* (doktorska disertacija). Zadar, Sveučilište u Zadru (2002), 72.

¹³⁸ Novak, Viktor. *Zadarski kartular...*, 55-56; Grgić, Marijan. *Časoslov opatice Čike* (2002). Zagreb, 360-365.

¹³⁹ Novak, V. *Zadarski kartular...*, 257; *Ego Uekenega, abbatissa monalium sanctę Marię, filia Cicche hoc iussi describi priuilegium...*

¹⁴⁰ Isti, 258: *Et ego Gregorius episcopus, scripsi et testis sum.*

¹⁴¹ CD, II, 18.

¹⁴² CD, II, 350.

sv. Mojsija kod Splita,¹⁴³ a u drugoj oko 1106.–1111. god. spominje neku svoju interpelaciju na zadarskoj sinodi što ju je imao s Teobaldom, prepozitom ostrogonskog nadbiskupa.¹⁴⁴ Sličan interni zapis čine i dvojica redovnika: 1106. god. Dobro, koji otkupljuje vinograd u Lukoranu za crkvu sv. Krševana (*breue recordacionis*)¹⁴⁵ te Petar, upravitelj samostana sv. Petra u Klobučcu.¹⁴⁶ Premda su dokumenti koji se tiču darovanja crkve i sela sv. Martina samostanu sv. Benedikta na Lokrumu proglašeni falsifikatima, to što ih zapisuje *opat* (potpisan samo inicijalom *A*) uklapalo bi se u našu pretpostavku, budući da to čini po *kraljevoj* zapovijedi.¹⁴⁷

Godine 1144. u Splitu svećenik Crnota ostavlja svoje imanje samostanu sv. Benedikta. Neko vrijeme, možda i dulje, poslije toga, i to zato što je darovanje bilo osporeno, opatica Kača prepisuje Crnotinu ispravu te dodaje opis samog spora i opis granicâ imanja.¹⁴⁸ Protumačili bismo njezin zapis jednako kao i zapise opata Grgura i Petra: to je unutarnje, samostansko bilježenje događaja važnih za gospodarsku opstojnost samostana, koje u slučaju potrebe može poslužiti Kačinim nasljednicama za obranu samostanskih interesa. S time je započela još Čika 1066. god., a Kaču uz nju i njezinu kćer Večenegu veže i činjenica da su sve tri pismene žene u doba kad je važnost pismene kulture bila minimalna.

Rekli bismo na kraju kako se potvrdila naša pretpostavka da ugled auktora i izuzetnost prigode s jedne strane te ugled zapisivača s druge stoje u korelaciji, osobito u starijem razdoblju. Javne listine državnih, gradskih i crkvenih prvaka u pravilu pišu ugledni crkveni dostojanstvenici, biskupi i opati. Privatne dokumente makar i uglednika pišu niže rangirani pripadnici klera. Opat i opatice znaju činiti i interne samostanske zapise važne za opstojnost svojih zajednica. U XII. st. ta se korelacija gubi i posao zapisivača preuzimaju sve više profesionalizirani notari nižega kleričkog statusa.

5. Poticaj za pisanje

Razmotrili smo nadalje koji su bili razlozi odnosno motivi zbog kojih su se pisci uhvatili pera.

U otprilike trećini od ukupnog broja dokumenata (55 od 157) navodi se narudžba ili poticaj za njihovo sastavljanje. Poticaj je redovito izražen u obliku zapovijedi ili zamolbe. Termini za zapovijed u čitavu su razdoblju glagoli i imenice *iubere*, *iussio*, *iussum*, *praecipere*, *voluntas*; na talijanskom *ordine*. Za zamolbu rabi se ponajprije *rogare* u obliku participa *rogatus*, a samo jednom *consilium*. Za *mandatum* pak rekli bis-

¹⁴³ CD, II, 16.

¹⁴⁴ CD, II, 17.

¹⁴⁵ CD, II, 15-16. Na njega upućuje i Nikolić Jakus, Z. (ur.). *Biblioteka Povijest Hrvata, I.*, (2015), 249.

¹⁴⁶ CD, II, 240.

¹⁴⁷ CD, II, 25; 26; 27.

¹⁴⁸ CD, II, 56.

mo da stoji negdje između zapovijedi i zamolbe. Ponekad su navedene riječi u kombinaciji. Najzanimljivijim nam se čine primjeri koji imaju zapovijed gdje bismo očekivali zamolbu i oni koji kombiniraju jedno i drugo.

Naša je pretpostavka da zapovijedi izdaju nadređene instance, a zamolbe iskazuju oni koji nad zapisivačem nemaju ovlasti ili je usluga privatna. Tako zapovijedi izdaju hrvatski knezovi (Muncimir đakonu i kapelanu Serminu)¹⁴⁹, kraljevi (Krešimir II. (?) biogradskom biskupu Prestanciju¹⁵⁰; Petar Krešimir IV. hrvatskom biskupu i kancelaru kraljevskoga dvora Anastaziju¹⁵¹, opatu Sv. Bartula Adamu¹⁵², svećeniku i kapelanu Teodoru¹⁵³; Zvonimir svećeniku i kancelaru Teodoru¹⁵⁴; Stjepan kapelanima Ivanu¹⁵⁵ i Grguru¹⁵⁶; Juraj opatu A.¹⁵⁷ te dukljanski kralj Bodin također opatu A.¹⁵⁸); zapovijed izdaje i nadbiskup (splitski Lovro svojem kancelaru Teodoru¹⁵⁹); jednom i kraljev vikar zapisivaču (Pribimir Dobronji¹⁶⁰) te suci (Boleslav i Grdo spomenutom opatu A.). Tu nam se stanje čini očekivano.

No sljedeći su primjeri pomalo indikativni. To što zadarski prior Andrija zapovijeda đakonu Ivanu da mu sastavi oporuku,¹⁶¹ dakle privatnu ispravu, a rapski biskup Drago opatu Falkonu da napiše ispravu o osnivanju samostana sv. Petra,¹⁶² kao da ukazuje na to da civilna vlast u X. st. ima ovlast nad nižim klerikom, a biskup u XI. st. nad redovničkim poglavarom.

U sličnoj situaciji kapelan Martin poslužio se obama izrazima, *preceptione domini mei ducis memorati rogatus*.¹⁶³ Jedno bi po prirodi stvari trebalo isključivati drugo pa je i taj argument, između ostalih, kod poslovično sumnjičave N. Klaić izazvao sumnju u autentičnost isprave.¹⁶⁴ Doduše, i sam odnos kneza i njegova gosta teško je definirati te je i to možda ostavilo traga u nesigurnosti s kojom Martin govori o svojem zadatku.

¹⁴⁹ 892. god. (CD, I, 24).

¹⁵⁰ 950.? god. (CD, I, 41).

¹⁵¹ 1069. god. (CD, I, 114).

¹⁵² 1066./67. god. (CD, I, 106).

¹⁵³ Oko 1070. god. (CD, I, 123).

¹⁵⁴ 1078. i 1083. god. (CD, I, 163; 181).

¹⁵⁵ 1089./1090. god. (CD, I, 192).

¹⁵⁶ 1089. god. (CD, I, 190).

¹⁵⁷ 1112., 1114. i 1115. god. (CD, II, 25; 26; 27).

¹⁵⁸ 1100. god. (CD, I, 213).

¹⁵⁹ 1068. god. (CD, I, 112).

¹⁶⁰ 1085./1086. god. (CD, I, 184).

¹⁶¹ 918. god. (CD, I, 28).

¹⁶² 1060. god. (CD, I, 86).

¹⁶³ CD, I, 6.

¹⁶⁴ Klaić, Nada. „Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatskih narodnih vladara, II. dio“. *Historijski zbornik* 19-20 (1966-67), 247.

Na Trpimirovoj listini iz 852. god.¹⁶⁵ potpisao se kao svećenik (i) *kapelan*. Hrvatska kneževska kancelarija bila je ustrojena po ugledu na karolinšku,¹⁶⁶ a kod Karolinga kapelani su pripadnici dvorskoga svećenstva, na službi u dvorskoj crkvi koja se obično zvala *capella (regia)*. Na Trpimirovu dvoru njoj bi uz Martina također pripadali Dominik i Ciprijan, svjedoci navedeni u ispravi s istim dodacima uz ime (*presbyter capellanus*). Martin bi pritom bio zadužen i za poslove kneževske kancelarije. No Rački u nastavku donosi donekle proturječan navod Hinkmara (oko 806.–882.), franačkog teologa i historiografa, savjetnika kralja Karla I. Čelavoga (843.–877.), po kojem je kapelan *upravljao* dvorskim klerom.¹⁶⁷ Nastojeći pomiriti nesuglasje Rački promišlja kako je i Martin možda bio u toj funkciji. Izvori to doista dopuštaju navodeći oba značenja, i *pripadnika* kolegija dvorskog svećenstva i njegova *voditelj*; u tom drugom značenju često se radi jasnoće dodaje i neki atribut.¹⁶⁸ Indikativno je što se među Niermeyerovim primjerima nalaze i tri podudarna s našima; tri se osobe nazivaju upravo *presbyter et capellanus*, i sve tri datiraju iz prethodnih stotinjak godina.¹⁶⁹ I po tome dakle Martin stoji u franačkoj pravnoj tradiciji.

Starija pak razmišljanja o tome da kapelani nisu mogli biti pisci isprava poput Trpimirove i Muncimirove, u vezi s različitošću uloga kancelarije i kapele na dvoru,¹⁷⁰ odbačena su kao potpuno neutemeljena.¹⁷¹

S druge strane, neobičnu predaju o najvjerojatnije istom Martinu sačuvalo je djelo *De administrando imperio* Konstantina VII. Porfirogeneta (905.–959.).¹⁷² U sklopu izlaganja o hrvatskoj miroljubivoj vanjskoj politici ono donosi priču o pobožnu čovjeku, koji je Hrvatima preporučio da nastave mirotvornim putem koji im je već bio utro papa pri krštenju.¹⁷³

¹⁶⁵ Ovo je tradicionalna datacija (CD, I, 3-4). U novije vrijeme taj je nadnevak pomaknut u 840. (Margetić, Lujo. „O nekim pitanjima starije hrvatske povijesti“. *Starine* 61 (2000), 7-8 i Margetić, Lujo. „Krsni list hrvatske države (Trpimirova darovnica) i međunarodni položaj hrvatske države narodnih vladara“. *Starine* 62 (2004), 6), odnosno 841. god. (Matijević-Sokol, Mirjana. „1150. obljetnica darovnice kneza Trpimira“. *Izdanja hrvatskog arheološkog društva* 25 (2010), 12-15).

¹⁶⁶ Rački, F. *Hrvatska dvorska kancelarija...*, 3-4.

¹⁶⁷ De ordine palat. c. 16: *apocrisarius, quem nostrates capellanum vel palatii custodem apellant, omnem clerum palatii sub cura et dispositione sua regebat*“.

¹⁶⁸ Niermeyer 1976: s. v. *capellanus*.

¹⁶⁹ *pr. et c. domni imperatoris*. Concil. Tegerns. a. 804, *Conc.*, II, p. 232; *pr. et c. Parmensis aeclesiae episcopi*. D. Karlmanns, no. 23 (a. 741); *Ego F. pr. et c. domni Tassiloni ducis Bajowariorum scripsi hanc traditionem*. Bitterauf, *Trad. Freising*, I no. 37, p. 65 (a. 769-777).

¹⁷⁰ Klaić, N. *Diplomatička analiza...*, II. dio, 245.

¹⁷¹ Katičić, Radoslav. *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja* (1999) Zagreb, 339.

¹⁷² Komatina, Predrag. „O hronologiji hrvatskih vladara u 31. glavi spisa *De administrando imperio*“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 42 (2010), 83-106.

¹⁷³ Grčki tekst i prijevod: Lončar, Milenko. *Filološka analiza Porfirogenetovih vijesti o Hrvatima*, 468-469.

Čini se, dakle, da je na hrvatsku elitu ostavio izvanredan dojam, jer se još pedesetak godina poslije pričalo o njemu, o opreci njegova slaba tjelesnog stanja i nevjerojatnih čudotvornih moći. I vrlo pretenciозна retorika Trpimirove isprave dobro bi se složila s tom slikom, osobito dio arenge koji spominje nemoć tjelesnih udova. Premda je riječ o gledanju i slušanju, spominjanje tjelesnih ograničenosti moglo bi biti potaknuto Martinovom vlastitom invalidnošću, te bi i to govorilo u prilog identitetu dvaju istoimenih svećenika u blizini kneza Trpimira.¹⁷⁴

I hrvatski biskup Anastazije u Ninu, čini se, istovremeno iskazuje subordinaciju i koordinaciju, no za razliku od Martina kod njega je jasno da je zamolba došla od Radovana, a nalog od kralja: *rogatu predicti Radouani et ex mandato domini mei regis*.¹⁷⁵

Još se neobičnijim čini to što donator Ivan, „djed Hrvata“, izdaje zapovijed svećeniku i redovniku Dominiku,¹⁷⁶ a pogotovo „duhovna kći“ Helenica *opatu Trazu*¹⁷⁷. Možda nije slučajno što je u posljednjem primjeru upotrijebljena imenica *iussio* koja osim „zapovijed“ može značiti i „povjeravanje“, „mandat“.

S druge strane, čini se razumljivim zašto su svi dokumenti pisani na zamolbu tako formulirani. Većinom je riječ o privatnim donacijama (redovnik Adam¹⁷⁸, đakon *Crisana*¹⁷⁹).

Koncem XI. st. u Zadru svećenik Dominik¹⁸⁰ i u Splitu podđakon Petar¹⁸¹ *zamoljeni* su (za razliku od *zapovijedi* priora Andrije đakonu Ivanu u Zadru 918.) da sastave službeni gradski akt. Slična je situacija u Zadru 1033. god., kad je đakon i bilježnik Majo¹⁸² od suca Martina zamoljen da sastavi dokument o dogovoru o zamjeni nekretnina između grada i samostana sv. Krševana. Pritom pretpostavljamo da je Majo biskupski notar, kao i svećenik i bilježnik Majo¹⁸³ koji 1018. ispisuje obvezu grada Chafisole na Krku o plaćanju godišnjeg danka Mlečanima.

¹⁷⁴ Komatina, P. *O hronologiji...*, 93-94, bilj. 51; Lončar, M. *Filološka analiza...*, 113.

¹⁷⁵ 1070. god. (CD, I, 119).

¹⁷⁶ 1070. god. (CD, I, 120).

¹⁷⁷ 1028. god. (CD, I, 67).

¹⁷⁸ 1070. x 3 i 1072. god. x 3 (CD, I, 115; 120; 121; 127; 128; 130). Drugi Adam, opat Sv. Bartolomeja, 1066./67. piše na kraljevu zapovijed (CD, I, 106). To potkrjepljuje našu prethodnu slutnju da se ne radi o istome Adamu. Naime, premda je vremenska razlika u njihovu djelovanju minimalna, teško je zamisliti da bi Adam iz Sv. Bartolomeja s položaja opata za tri-četiri godine pao na položaj običnog svećenika, ili da bi propustio navesti svoje vrhovništvo u samostanu. Osim toga, svi su dokumenti iz 1070. i 1072. god. kao destinatara imali samostan sv. Krševana. Stoga je i pisac vjerojatno pripadnik tog samostana koji po potrebi odlazi i u Nin zabilježiti nove transakcije. Trebalo bi se zapitati i zašto bi svaki put iz Knina trebao dolaziti netko u Zadar ili Nin, kad znamo da je sv. Krševan imao izuzetno funkcionalan i aktivan skriptorij. Po svemu sudeći, listine nastale 1070. god. i kasnije zapisao je neki Adam, svećenik i redovnik iz samostana sv. Krševana, možda u to vrijeme i na tome mjestu najupućeniji u bilježnički posao.

¹⁷⁹ 1044. god. (CD, I, 78).

¹⁸⁰ 1078. god. (CD, I, 168; 169).

¹⁸¹ 1097. god. (CD, I, 208).

¹⁸² 1033. god. (CD, I, 68).

¹⁸³ 1018. god. (CD, I, 56).

Najviše po zapovijedi piše Teodor;¹⁸⁴ štoviše, on nikad ne piše na zamolbu. Razlog tomu možda treba tražiti u njegovu profesionaliziranju u službi. Zapisivanje dokumenata njegov je službeni posao koji on obavlja po zadatku.

Petnaest puta isprava je nastala *na zamolbu*. Među njihovim piscima prednjači svećenik i redovnik Adam koji je šest puta radio na zamolbu, a samo jednom, 1070. god.,¹⁸⁵ bez navedena razloga. Stoga bi se moglo zaključiti kako on nije bio službeno uposlen kao pisar u samostanu sv. Krševana, već je to radio svojom dobrom voljom, možda kao ondje najpismeniji. Druga je mogućnost da je to jednostavno njegov način potpisivanja. U prvim trima dokumentima ne znamo tko ga je zamolio da učini zapis, a u drugim trima izrijekom veli da su to bili darovatelji.

U novoj državi bilježnički se posao očevidno profesionalizirao te je sedam puta dokument izdan na zapovijed, a samo jednom na zamolbu.

Svećenik Crnota dvaput izdaje nalog odnosno zapovijed kleriku Dujmu.¹⁸⁶ Jedina je ženska osoba Marija, opatica samostana sv. Benedikta u Splitu, nalogodavkinja nadsvećeniku Dobri u privatnom postupku kupnje nekretnina.¹⁸⁷ Hrvatski župani sklapaju mir s Rabljanima te je po njihovoj zapovijedi Stjepan, đakon rapske crkve, ujedno i notar, zapisao ispravu.¹⁸⁸

U Krku 1186. god. krčki biskup Ivan daruje mletačkom samostanu sv. Ciprijana svoju crkvu sv. Ivana, a od gosta traži da prepíše svoj primjerak (*frater Dominicus sancti Cypriani monachus hoc exemplum ex iussione predicti episcopi*).¹⁸⁹

Jedinu ispravu iz XII. st. zapsanu na zamolbu načinio je 1153. god. na Krku *Andreas notarius et predicti domini legati scriba (his presens fui et rogatus scribere scripsi)*.¹⁹⁰ Njome Dedoka i Radoslav daruju redovnicima sv. Benedikta crkvu sv. Martina i kapelu sv. Apolinara. No kako smo već kazali, nismo sigurni je li on domicilni bilježnik ili je došao s delegacijom iz Italije.

Kao i prije, dvaput su dokumenti zapisani istovremeno po zapovijedi i na zamolbu i to u Dubrovniku; prvi put 1189. god. kada ulcinjski biskup Pavao priznaje dubrovačku metropoliju. Nejasno je zašto je notar, danas nečitljiva imena (*..... notarius iussione et rogatione dicti episcopi*)¹⁹¹, u vrijeme kad su već nekoliko desetljeća službovali komunalni notari, dobio nalog, ali istovremeno i zamolbu – možda zbog biskupove ljubaznosti.

¹⁸⁴ CD, I, 112; 123; 163; 181.

¹⁸⁵ CD, I, 117.

¹⁸⁶ Oko 1134. god. (CD, II, 46) i 1145. god. (CD, II, 58).

¹⁸⁷ 1119. god. (CD, II, 31).

¹⁸⁸ 1179. god. (CD, II, 161).

¹⁸⁹ CD, II, 206.

¹⁹⁰ CD, II, 76.

¹⁹¹ CD, II, 235.

Drugi je pak slučaj iz 1195. god. kada izabrani suci sude u raspravi između dubrovačkog nadbiskupa Bernarda i njegova svećenstva: *Ego Vitalis de Bano matricis ecclesie presbiter in his omnibus interfui et sicut a predictis iudicibus audiui, eorum maxime comitis Lucari iussu et rogatu manu propria roboravi...*¹⁹². Ovdje pisac nije notar, već svećenik pa možda nalog proizlazi iz nadređena biskupova položaja, a molba iz toga što pisanje nije najuži dio svećeničke službe, nego neka vrsta sporednog posla.

Pretpostavka, dakle, da hijerarhijski nadređena osoba izdaje zapovijed o pisanju podređenoj, čini se opravdanom, no ima i neočekivanih i drugačijih primjera. S profesionalizacijom posla polako nestaje i iskazivanje kakav je i čiji poticaj.

6. Zaključak

Razgledavši pobliže način potpisivanja zapisivača dokumenata iz prvih triju stoljeća i njihov odnos s naručiteljima, ustanovili smo kako u starijem razdoblju vlada prilično šarenilo u hijerarhijskim stupnjevima pisara i u nazivima njihova posla. Odreda su pripadnici klera, i to im je obilježje uvijek ispred onog notarskog. Notarske oznake ujednačavaju se u drugoj polovici XII. stoljeća kad počinje pretežati naziv ‘komunalni bilježnik’, a kao vršitelji najčešće se pojavljuju đakoni. Iz toga zaključujemo kako je posao gubio obilježje izuzetnog čina i postajao svakodnevna pojava, za koju se nije tražila svećenička kvalifikacija, pogotovo ne biskupska, uz razumljive izuzetke. U prvo vrijeme rang zapisivača javne isprave često je bio u korelaciji s ugledom naručitelja, pa su kraljevske i priorske javne dokumente zapisivali biskupi i opati, a njihove privatne zapise ili one nižerangiranih osoba i nižerangirani crkveni službenici. Tek se u drugoj polovici XII. stoljeća za neke od njih, u prvom redu za Gvalterija iz Splita, može pretpostaviti da nisu pripadali kleru, no to je već vrijeme kad se, zajedno s notarijatom, pismeno osnaženje pravnih poslova javlja u svim dalmatinskim gradovima.

LITERATURA

Izvori:

- Smičiklas, Tadija. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. II. Zagreb, JAZU, 1904.
- Stipišić, Jakov, Šamšalović, Miljen. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. I. Zagreb, JAZU, 1967.

¹⁹² CD, II, 273.

Literatura:

- Du Cange et al. *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Niort, L. Favre, 1883-1887.
- Goldstein, Ivo. *Hrvatski rani srednji vijek*. Zagreb, Novi liber, 1995.
- Grbavac, Branka. „Svjedočanstvo o stvarnosti ili fikcija – zadarski notari između formulara i prakse“. *Acta Histriae* 19 (2001), 3, 393-406.
- Grbavac, Branka. „Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije – studije, službe, seobe između dvije obale Jadrana“. *Acta Histriae* 16 (2008), 4, 503-526.
- Grbavac, Branka. „Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12. do kraja 14. stoljeća“. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2010.
- Grgić, Marijan. *Časoslov opatice Čike*. Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2002.
- Jenkins, R. J. H. (ed.). Constantine PORPHYROGENITUS, *De administrando imperio*. New Revised Edition, Dumbarton Oaks, 1967.
- Katičić, Radoslav. *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb, Matica hrvatska, 1999.
- Klaić, Nada. „Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatskih narodnih vladara (I dio)“. *Historijski zbornik* 18 (1965), 141-188; „Diplomatička analiza isprava iz doba narodne dinastije (II dio)“. *Historijski zbornik* 19-20 (1966-67), 225-263.
- Komatina, Predrag. „O hronologiji hrvatskih vladara u 31. glavi spisa *De administrando imperio*“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 42 (2010), 83-106.
- Kostrenčić, Marko – Gortan, Veljko – Herkov, Zlatko (ur.). *Lexicon latinitatis mediaevi Iugoslaviae*. Zagreb, 1969. – 1979.
- Lewis, C. T., Short, C. *A Latin Dictionary*. New York, Oxford at the Clarendon Press, 1958.
- Lončar, Milenko. *Filološka analiza Porfirogenetovih vijesti o Hrvatima*. Doktorska disertacija, Zadar, Sveučilište u Zadru, 2002.
- Margetić, Lujo. „O nekim pitanjima starije hrvatske povijesti“. *Starine* 61 (2000), 1-20.
- Margetić, Lujo. „Krsni list hrvatske države (Trpimirova darovnica) i međunarodni položaj hrvatske države narodnih vladara“. *Starine* 62 (2004), 1-42.
- Matijević-Sokol, Mirjana. „1150. obljetnica darovnice kneza Trpimira“. *Izdanja hrvatskog arheološkog društva* 25 (2010), 9-19.
- Matijević-Sokol, Mirjana. „Splitski srednjovjekovni književni krug“. *Mogućnosti: književnost, umjetnost, kulturni problemi* 60 (2013), 7-9, 1-9.
- Niermeyer, J. F. *Mediae latinitatis lexicon minus*. Leiden, 1976.
- Nikolić Jakus, Zrinka (ur.). *Biblioteka Povijest Hrvata, Svezak I., Nova zraka u europskom svjetlu, Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*. Zagreb, Matica hrvatska, 2015.
- Novak, Viktor. *Zadarski kartular samostana Svete Marije*. Zagreb, JAZU, 1959.
- Novak, Viktor – Skok, Petar. *Supetarski kartular*. Zagreb, JAZU, 1952.
- Oruč, Esad. „Origin and Development of the Notary Office – Nastanak i razvoj institucije notara“. *Legal thought – Pravna misao* 1/2 (2013), 71-89.
- Porphyrogenitus, Constantine. *De administrando imperio*, Vol. II. *Commentary* by F. Dvornik, R. J. H. Jenkins [and Others], London, 1962.
- Rački, Franjo. „Hrvatska dvorska kancelarija i njezine izprave za vladavine narodne dinastije“. *Rad JAZU*. Knj. XXXV (1876), 1-49.
- Stipišić, Jakov. „Razvoj splitske notarske kancelarije“. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 1 (1954), 111-123.
- Stipišić, Jakov. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Zagreb, Školska knjiga, 1985.

- Šišić, Ferdo. *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1975.
- Šišić, Ferdo. *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, pretpisak izdanja iz 1925., 1990.
- Šufflay, Milan. *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina. Povijest hrvatskoga notarijata od XI. do XV. stoljeća*, uredio i preveo s njemačkoga Darko Sagrak, II. izdanje, Zagreb, 2007.
- Van Tricht, Filip. *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204-1228)*, translated by Peter Longbottom. Leiden: Brill, 2011.

Ankica BRALIĆ PETKOVIĆ
Milenko LONČAR
University of Zadar, Croatia

ON WRITERS OF THE EARLY MEDIEVAL DOCUMENTS ON THE EAST ADRIATIC COAST (SUMMARY)

A well known fact from literary sources is that the activities of the early Medieval notaries began to professionalize in the cities on the east Adriatic coast in the latter half of the 12th century along with the simultaneous enhanced production of written documents, so there was an increased need for notaries. The impact of this professionalization is visible in the fact that the activities of the same notaries in the cities, first in Zadar, and then in Split, Dubrovnik and Rab, can be traced for many years and even decades. Their title is also standardized as a „municipal notary“ and they are usually church members, most commonly deacons. We were interested in the previous period, from the beginning of the document recording in the second half of the 9th century until the end of the 11th century, which has a close correlation with the political situation when Croatia was ruled by national rulers. Our research was extended to the later period too, namely the end of the 12th century, when the titles and social class of the notaries were pretty much standardized. Politically, Croatia belonged to the Kingdom of Hungary then, which also reflected the position of the notaries.

In the first period the titles designating their occupation differ a lot among the notaries themselves, as well as their social position, ranging from the lowest ladder of clerical orders to bishops. However, we have concluded that the social markers of notaries are much more commonly used compared to their business activities. Registrars of documents much more commonly indicate their position within the ecclesiastical hierarchy beside their name rather than the notary labels, and when they indicate them, they are always in second place, after the clerical. The largest category is comprised of priests, while monks also add that they belong to this order.

We have tried to question whether all of them belonged to ecclesiastical ranks or there were also laymen among them. The most persuasive conclusion is that they all belonged to the church hierarchy.

We have also examined the possible connection between the person who requested the document and its notary and concluded that there is some correlation, although not an absolute one. Therefore, when it comes to solemn public deeds of rulers or bishops, the notary is regularly a bishop or an abbot. With regard to private documents, even of the highest officials, the notary is of lower rank as a rule. It appears that the reputation of the notary contributed to the solemnity of the public legal act and maybe even gave it authenticity. This practice changed in the later period.

In the 12th century the rank of the notary is gradually lower. Notaries are almost always deacons, especially in the second part of the century, and the title „municipal notary“ became common. Accordingly we can conclude that due to the increase of the number of documents the profession came to be regarded as more common and did not necessitate a special reputation of the author. Statistical data was certainly influenced by the change of the dynasty, the office of which was now located in Budapest and acted upon its own rules, which is why we have not taken it into consideration in this paper.

We should also mention that we have moved one document by the Split notary *Sabatius* to the end of the century. Otherwise, he would have been a 100-year-old, would have made this document very early, then wouldn't write for decades, and would then become active again when he was middle-aged. We have proclaimed his other document a forgery, inasmuch as it, beside the incompatible date and indiction and incorrect order number of the Split archbishop, brings disorder into the *cursus* of *Sabatius*' clerical career.

In the end, our impression is that the work done was worth the trouble, because we have, beside collecting the statistical data, noticed some regularities and tendencies, especially in the earlier period, which otherwise has the smallest number of written records.

